

Navrátilová, Olga

Další aspekty slovosledu posesivních zájmen ve staré češtině

In: Navrátilová, Olga. *Slovosled posesivních zájmen ve staré češtině*. Vydání první Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2018, pp. 164-183

ISBN 978-80-210-9073-6; ISBN 978-80-210-9074-3 (online : pdf)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/138875>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

11 DALŠÍ ASPEKTY SLOVOSLEDU POSESIVNÍCH ZÁJMEN VE STARÉ ČEŠTINĚ

Následující kapitola je věnována dalším faktorům, které se určitou (ať už větší či menší) měrou podílejí na slovosledu posesivních zájmen v NP. Jedná se zejména o rozměr pronominálního posesiva, o aktuální větné členění, případně o faktory stylové či textové povahy (tj. formální znaky středověkých prozaických textů).

11.1 Otázka klitičnosti krátkých posesivních forem

Jak demonstrují níže uvedené tabulky (1A, 1B, 2A, 2B, 3 a 4), v rámci jednotlivých skupin posesivních zájmen lze zaznamenat poměrně výrazné slovosledné rozdíly. Tyto rozdíly spočívají zejména v jiném slovosledu krátkých (tj. jednoslabičných) a dlouhých (tj. dvouslabičných a tříslabičných) forem pronominálních posesiv u zájmen skupiny A (tj. *můj, tvůj, svůj*). Je tedy nutno položit si otázku, čím jsou tyto rozdíly mezi krátkými a dlouhými formami posesiv motivovány. Při bližším pohledu na níže uvedené tabulky (1A, 1B, 2A, 2B) a graf 1 se zřetelně ukazuje, že krátké formy posesiv inklinují k postavení v pronominálním poli své fráze, konkrétně se jedná o 2013 dokladů antepozice ku 966 dokladům postpozice. V případě forem dvouslabičných, ev. tříslabičných je poměr antepozice k postpozici 561 A : 559 P. Je tedy evidentní, že mezi pronominální pozicí a jednoslabičnou formou pronominálního posesiva existuje jasná souvislost. Dominantní pronominální pozice krátkých forem by snad mohla být motivována klitizací (proklizí?) těchto krátkých zájmených výrazů, neboť jednoslabičné zájmené formy jsou ideálními kandidáty pro klitizaci.¹⁹⁴

194 Z. Palková (1994, s. 282) ukázala, že v nové češtině je možno u jednoslabičných slov pozorovat jistou tendenci, která spočívá ve ztrátě jejich slovního přízvuku při mluvené realizaci věty a jejich ná-

Pro podporu této možnosti svědčí zachycené difference mezi slovosledným chováním jednotlivých posesiv 3. osoby. Již výše¹⁹⁵ bylo zmíněno, že v syntaktických vlastnostech posesiv 3. osoby se zrcadí jejich původ: původně se jednalo o genitivů osobních zájmen, které vyjadřovaly posesivitu. Ve funkci adnominálních genitivů byla jejich základní slovoslednou pozicí s největší pravděpodobností postpozice. Teprve se změnou jejich slovnědruhové charakteristiky, a tím i syntaktické funkce došlo ke změně jejich slovosledného chování – jejich základní slovoslednou pozicí se stala antepozice. Lze předpokládat, že tato změna slovosledu proběhla u všech posesivních zájmen 3. osoby v témže období ve stejném rozsahu. Naše analýzy ovšem dokládají odlišné slovosledné chování těchto posesivních forem. Pro zájmeno *jich* máme v analýzách uvedených pramenů 220 dokladů antepozice ku 92 dokladům postpozice (+ dalších 5 dokladů antepozice-cirkumpozice a 2 doklady postpozice-cirkumpozice), kdežto pro zájmena *jeho*, *jejíe* 666 dokladů antepozice ku 668 postpozicím (+ 13 dalších dokladů antepozice-cirkumpozice a 31 dokladů postpozice-cirkumpozice). Nadto se většina dokladů postpozice zájmena *jich* vyskytuje v biblickém textu (jak demonstruje tabulka 4), především druhé staročeské biblické redakce. Na základě těchto výsledků lze tedy předpokládat, že obdobně jako jednoslabičné formy posesiv skupiny A by se i posesivní zájmeno *jich* ve staré češtině mohlo chovat jako klitikon (jak bylo již zmíněno v kapitole 1 Úvod, o jeho statusu {pro}klitika uvažoval již V. Šmilauer {1930, s. 157}).

	Gn Bib Ol	Gn Bib Mlyn	Mt Bib Dražď	Mt Bib Ol	Mt Bib Mlyn	Sk Bib Litřeb	Sk Bib Mlyn	CestMand	Gesta	JakKal	HusDcerka	Hvězd
antepozice	189	169	127	169	23	59	11	63	126	11	46	24
postpozice	85	94	51	53	170	32	76	11	66	16	56	14
ante-cirkumpozice	1	0	2	2	1	0	0	1	2	0	0	1
post-cirkumpozice	3	0	2	3	13	6	6	1	5	1	1	4
Σ	278	263	182	227	207	97	93	76	199	28	103	43

	Rožmb	TrojK	LékFrant	PovOl	ChelčLid	ŠtítSvát	LékŽen	BřezSnář	Let	Tkadl	Husýk Krát	Krist	Σ
antepozice	79	146	3	139	34	170	27	38	5	218	8	129	2013
postpozice	14	46	3	41	26	24	2	0	1	57	8	20	966

sledném připojení k přízvuknému sousednímu slovu, s nímž vytvářejí přízvukový takt. Podle Z. Palkové (ibid.) se jedná o velmi obecnou tendenci působící mimo češtinu v mnoha jazycích, přičemž její motivace je dle autorky spíše rytmického (řečového) původu než původu gramatického.

195 Viz kapitolu 4 *Posesivní zájmena*.

11 Další aspekty slovosledu posesivních zájmen ve staré češtině

	Rožmb	TrojK	LékFrant	PovOl	ChelčLid	ŠtítSvát	LékŽen	BřezSnař	Let	Tkadl	HusVýklKrát	Krist	Σ
ante-cirkumpozice	1	5	0	6	1	0	0	0	0	4	0	2	29
post-cirkumpozice	0	4	0	4	1	0	1	0	0	1	0	2	58
Σ	94	201	6	190	62	194	30	38	6	280	16	153	3066

Tabulka 1A Slovosled krátkých (jednoslabičných) tvarů posesivních zájmen ve zkoumaných památkách (posesiva skupiny A)

	Gn BiblOl	Gn BiblMlyn	Mt BiblDražď	Mt BiblOl	Mt BiblMlyn	Sk BiblLitTřeb	Sk BiblMlyn	CestMand	Gesta	JakKal	HusDcerka	Hvězd
antepozice	77	86	44	41	4	9	4	17	31	3	16	9
postpozice	88	93	18	30	69	15	23	6	49	9	3	1
ante-cirkumpozice	1	1	0	2	0	0	0	1	1	0	1	0
post-cirkumpozice	2	3	0	1	1	0	1	0	5	0	1	0
Σ	168	183	62	74	74	24	28	24	86	12	21	10

	Rožmb	TrojK	LékFrant	PovOl	ChelčLid	ŠtítSvát	LékŽen	BřezSnař	Let	Tkadl	HusVýklKrát	Krist	Σ
antepozice	13	29	0	44	10	17	5	2	1	43	0	56	561
postpozice	4	43	1	33	13	29	1	5	5	9	3	9	559
ante-cirkumpozice	0	1	0	4	0	0	0	0	0	0	0	1	13
post-cirkumpozice	0	1	0	4	0	2	0	0	0	0	0	0	21
Σ	17	74	1	85	23	48	6	7	6	52	3	66	1154

Tabulka 2A Slovosled dlouhých (dvouslabičných) tvarů posesivních zájmen ve zkoumaných památkách (posesiva skupiny A)

	Gn BiblOl	Gn BiblMlyn	Mt BiblDražď	Mt BiblOl	Mt BiblMlyn	Sk BiblLitTřeb	Sk BiblMlyn	CestMand	Gesta	JakKal	HusDcerka	Hvězd
antepozice	1	1	12	5	1	0	0	0	0	0	0	0
postpozice	0	0	9	11	16	2	2	6	11	3	1	0
ante-cirkumpozice	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
post-cirkumpozice	0	0	0	0	0	0	2	0	1	0	0	0
Σ	1	1	21	17	17	2	4	6	12	3	1	0

11.1 Otázka klitičnosti krátkých posesivních forem

	Rožmb	TrojK	LékFrant	PovOl	ChelčLid	ŠtítSvát	LékŽen	BřezSnář	Let	Tkadl	HusVýklKrát	Krist	Σ
antepozice	0	0	0	3	0	7	0	0	0	0	2	3	35
postpozice	0	1	0	1	0	4	0	0	0	0	6	0	73
ante-cirkumpozice	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	2
post-cirkumpozice	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
Σ	0	1	0	4	0	12	0	0	0	0	8	3	113

Tabulka 1B Slovosled krátkých (jednoslabičných) tvarů posesivních zájmen ve zkoumaných památkách (posesiva skupiny B)

	Gn BiblOl	Gn BiblMlyn	Mt BiblDražď	Mt BiblOl	Mt BiblMlyn	Sk BiblLitTřeb	Sk BiblMlyn	CestMand	Gesta	JakKal	HusDcerka	Hvězd
antepozice	10	7	31	28	3	15	3	0	7	0	1	0
postpozice	7	9	9	8	33	29	39	5	8	3	1	0
ante-cirkumpozice	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
post-cirkumpozice	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
Σ	17	17	40	36	37	44	42	5	16	3	2	0

	Rožmb	TrojK	LékFrant	PovOl	ChelčLid	ŠtítSvát	LékŽen	BřezSnář	Let	Tkadl	HusVýklKrát	Krist	Σ
antepozice	0	11	0	9	3	20	0	0	0	13	3	13	177
postpozice	0	10	0	3	3	22	0	0	0	6	2	2	199
ante-cirkumpozice	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
post-cirkumpozice	0	2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	5
Σ	0	23	0	12	7	42	0	0	0	19	5	15	382

Tabulka 2B Slovosled dlouhých (dvouslabičných) tvarů posesivních zájmen ve zkoumaných památkách (posesiva skupiny B)

11 Další aspekty slovosledu posesivních zájmen ve staré češtině

	Gn Bib OI	Gn Bib Mlyn	Mt Bib Dražď	Mt Bib OI	Mt Bib Mlyn	Sk Bib Lit Třeb	Sk Bib Mlyn	CestMand	Gesta	JakKal	HusDcerka	Hvězd
antepozice	45	44	66	42	1	22	3	38	31	1	29	27
postpozice	58	61	16	53	96	27	43	18	39	0	3	66
ante-cirkumpozice	0	0	0	0	1	0	1	1	0	0	0	0
post-cirkumpozice	0	2	0	0	0	2	3	2	6	0	0	2
Σ	103	107	82	95	98	51	50	59	76	1	32	95

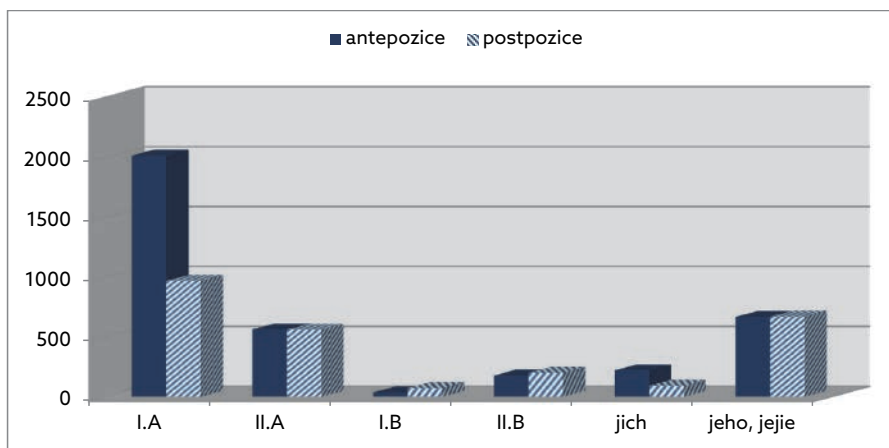
	Rožmb	TrojK	LékFrant	PovOI	ChelčLid	ŠtřtSvát	LékŽen	BřezSnař	Let	Tkadl	HusVýklKrát	Krist	Σ
antepozice	34	58	4	61	32	27	6	2	3	42	0	48	666
postpozice	7	27	5	43	20	61	2	0	4	9	0	10	668
ante-cirkumpozice	0	2	0	3	2	0	0	0	0	2	0	1	13
post-cirkumpozice	0	2	0	2	1	3	0	0	0	5	0	1	31
Σ	41	89	9	109	55	91	8	2	7	58	0	60	1378

Tabulka 3 Slovosled zájmen *jeho* a *jeje*

	Gn Bib OI	Gn Bib Mlyn	Mt Bib Dražď	Mt Bib OI	Mt Bib Mlyn	Sk Bib Lit Třeb	Sk Bib Mlyn	CestMand	Gesta	JakKal	HusDcerka	Hvězd
antepozice	14	15	25	21	6	12	0	20	10	1	0	5
postpozice	6	7	4	9	25	5	17	0	3	1	0	6
ante-cirkumpozice	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
post-cirkumpozice	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
Σ	20	22	29	30	31	17	17	20	15	2	0	11

	Rožmb	TrojK	LékFrant	PovOI	ChelčLid	ŠtřtSvát	LékŽen	BřezSnař	Let	Tkadl	HusVýklKrát	Krist	Σ
antepozice	2	27	1	6	1	14	0	4	4	29	0	3	220
postpozice	0	1	0	1	0	2	0	0	3	1	1	0	92
ante-cirkumpozice	0	2	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	5
post-cirkumpozice	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	2
Σ	2	30	2	7	2	16	0	4	7	31	1	3	319

Tabulka 4 Slovosled zájmena *jich*

Graf 1 Postavení krátkých vs. dlouhých forem posesivních zájmen skupiny A i B v NP¹⁹⁶

Pokud bychom tedy uvažovali o klitičnosti těchto výrazů, další otázkou, která by z této případné klasifikace krátkých pronominálních forem coby klitik vyplynula, je, o jaký typ klitik se v případě těchto výrazů jedná.

Tradiční deskriptivní mluvnice češtiny rozlišují dvě skupiny příklonek (klitik) (srov. Trávníček 1951, s. 141–143; PMČ, s. 649; ESČ: Hesla *Slovosled klitik; Takt přízvukový*): 1. stálá (klitičnost je permanentní vlastností těchto výrazů), 2. nestálá (klitičnost těchto výrazů je podmíněna kontextem). Tato klasifikace je však od konce 20. stol. předmětem diskuze (více k tomu viz Kosek 2011, s. 24–34).

Z analyzovaného materiálu je zřejmé, že se v případě krátkých tvarů posesivních zájmen **jedná o klitika nestálá**, neboť nesplňují kritéria definovaná pro klitika stálá:

1. mohou plnit funkci opěrných slov stč. stálých enklitik:

- **enklitika *t'*** (viz doklad (1));
- **enklitika *li*** (viz doklad (2));
- **pronominálních enklitik** (viz doklad (3)).

(1) *A tak řekl jest byl skrze proroka: Ó smrti, **tváť** smrt budu; peklo, jáť uhryznu tebe.* ŠtítSvátA 172v

(2) *Ale **své li** slavnosti čili naše radost ten anděl tiem stkvúcím rúchem ukazuje, které jest řeči?* ŠtítSvátA 156r (VWSTB)

(3) *Bratr Ambrož **tvé mi** dárky přinášeje, přinesl jest i listy přechutné, kteréžto od počátka přiezni jistotu a již zkušené viery a dávné přiezni znamenie okazováchu.* BiblKladr, Prolog, 1r (VWSTB)

196 Vysvětlivky: I. – krátké formy; II. – dlouhé formy; A – posesiva *můj, tvůj, svůj*; B – posesiva *náš, váš*.

2. **mohou být koordinována** (viz doklad (4)):

- (4) a. „*Jakož já a ty, takež lid **tvój** a **mój** buď s tebú u boji.*“ BiblOl, 2Par 18,3 (VWSTB)
b. {...} *ut ego et tu sicut populus **tuus** sic et populus **meus** tecumque erimus in bello.* Vulg ibid.

3. běžně se objevují **ve finální pozici klauze** (viz doklad (5)):

- (5) *Nebo moci světské s mečem neustavili by nad nimi, poněvadž onen lid Starého zákona postavil jest Buoh svobodný bez pána, sám chtě nad nimi kralovati, by jím sami byli nepohrzeli, ovšem více ten lid, ješto jej vysvobodil **krví svú.*** ChelčLid 86v

Podle směru klitizace lze klitika dělit na **enklitika**, opírající se o předchozí slovo, a **proklitika**, opírající se o slovo následující.

Jak je z výzkumu patrné, analyzované jednoslabičné formy posesivních zájmen se objevují v takových kontextech, které jednoznačně vylučují jejich enklitický status: 1. běžně se nacházejí v iničiální pozici klauze (doklady (6), (7)), 2. zaujímají pozici po koordinačních spojkách *a*, *i*, *ale* (doklady (8), (9)), 3. vyskytují se v pozicích po předložkách (doklady (10), (11)). Případy, které reprezentuje zmíněný doklad (6) – v němž na absolutním počátku klauze stojí jednoslabičné posesivum před víceslabičným substantivem – by snad mohly být chápány jako jistý projev symptomu klitizace (proklitizace), nicméně pro jednoznačné rozřešení tohoto problému nám historická jazykověda nenabízí zcela spolehlivé diagnostické metody.

- (6) a. *I opět jest řekl böh k Abrahamovi: „**Své** ženě nebudeš říekati Sarai, ale Sára, a já jí požehnaji [...]*“ BiblOl, Mt 17,15
b. „*Sarai uxorem **tuam** non vocabis Sarai, sed Saram.*“ Vulg ibid.
- (7) ***Jich** posmievanie tobě již buď k navrácení tvého blúzenie!* TkadLB 13v
- (8) *A **tvé** vlastnie děti, jimiž máš omluvu po cti a po sboží státi tohoto světa, tak liž budú, jako ty mníš?* ŠtítSvátA 2v
- (9) a. *A **jich** usta jakožto železnými řetězy biechu svázány, že viece plamen z nich ne vycházieše.* TrojK 87r
b. {...} *quo perfuso vaporancium **ora bozum** quasi ferreis catenantur ex seris et velut viscosi glutinis compagine individue sunt astricta.* HDT III, 29
- (10) *To nebude účinkem člověcím, ale Duch svatý vstúpi v tě a moc přěnajvyššieho zasloní tobě, točíš Ducha svateho zjednáním zasloníš i zastieniš v svém životku, jakž praví svatý Bernart, Syna božieho, jenžto z **tvé** čisté krve tělesenstvie přijme, a tak sě jeho božstvie v tělesenství zasloní.* KristA 14r (VWSTB)
- (11) *Proto ež jsú sě povzdvihly dcery sionské a chodily, vzdvihše hrdla, potruskujíc očima a kráčely jako plěšíc nohami, jako v určenu míeru ukračijíc, oškube Hospodin hlavy dcer sionských a oholí je z **jich** krásných vlasów.* ŠtítSvátA 37r

Slovosled pronominálních posesiv 1. a 2. osoby plurálu se v tomto aspektu zcela odlišuje od uvedených singulárových pronominálních forem. Jednoslabičné formy zájmen 1. a 2. os. pl. jsou v analyzovaném korpusu textů doloženy 35 případy antepozice ku 73 dokladům postpozice, kdežto formy vícetřídíčné 177 doklady antepozice ku 199 dokladům postpozice. Je tedy zřejmé, že plurálové formy posesivních zájmen nevykazují obdobné slovosledné chování jako jejich singulárové protějšky. Příčinou tohoto stavu může ovšem být i to, že počet dokladů zájmen *náš, váš* je výrazně nižší, než je tomu u ostatních dvou skupin, proto výsledky, které zde předkládáme, nemají stejnou (vzhledem k nereprezentativnímu počtu dokladů) výpovědní hodnotu jako pro posesiva skupiny A. Nadto cca 60% dokladů (tj. 296 z celkového počtu 495) pochází z biblického textu a dalších 77 dokladů z nábožensky vzdělávací literatury, což konečné výsledky opět zkresluje. V případě jednoslabičných forem mohou být za vysoký výskyt postpozice zodpovědná frekventovaná spojení *otec náš / otče náš*, příp. *Pán náš*, která se téměř ve všech dokladech objevují pouze v této posloupnosti, a to i mimo biblický text (viz doklady (12), (13)).

- (12) *Těmi slovy „Otče náš, jenž si v nebesích“ učí milý mistr a otec, abychom se tiše a pokorně a mile ukázali před svým otcem, když chceme ho prositi {...}* HusVýkl-KrátK 196r
- (13) *Nechci nyní mluvit o tom, abych neudlil, ale o tom řku, ež to velice povzdvihá naše naděje, ež nás miluje; neb stvořil ny, vykúpil ny a **Pán náš** jest.* ŠtítSvátA 46v

Z uvedeného výkladu plyne, že ve zkoumaných textech se některé jednoslabičné formy slovosledně chovají jinak než formy dvojslabičné a trojslabičné. Tento jev může být zapříčiněn obecnou tendencí jednoslabičných forem ztrácet svůj přízvuk (klitizovat). Avšak podle zjištěných kombinatorních vlastností je zřejmé, že tyto jednoslabičné formy neměly ve staré češtině status stálých klitik. Pravděpodobně se jednalo o formy, které mohly (pro)klitizovat v závislosti na kontextu – nicméně pro potvrzení, příp. vyvrácení takového závěru bohužel nemáme dostatečně spolehlivé nástroje jazykové analýzy.

11.2 Aktuální větné členění

Zkoumání slovosledu posesivních zájmen ve jmenné frázi z hlediska aktuálního větného členění je vzhledem k povaze analyzovaného jevu poměrně obtížné.¹⁹⁷

¹⁹⁷ Obtížnost výzkumu aktuálního členění v jazyce bez možnosti analýzy jeho mluvené realizace pro staroslověnštinu dokládá i R. Večerka (1980, s. 79–90).

Zkoumaný jazyk má svá specifika, kterými se znatelně diferencuje od jazyka v jeho dnešní podobě. Především se jedná o jazyk textově uzavřený, z čehož plyne další vzhledem k analyzovanému jevu nepříznivý faktor. Jazyk, který podrobujeme zkoumání, máme k dispozici pouze v jeho jediné podobě, a to v podobě psané. Absence znalosti jeho mluvené podoby (resp. informací o fónické realizaci promluv) je při zkoumání fenoménu, u kterého je právě nutné se opřít o vlastní jazykové povědomí rodilého mluvčího, obzvlášť citelná. Toto omezení nutně vede k otázce, zda je vůbec možno se aktuálním členěním ve starších vývojových fázích jazyků zabývat. K těmto pochybnostem přispívá mimo to ještě jeden neméně důležitý aspekt, a to, že jazyk, který analyzujeme, je dochován v jazyce památek vznikajících pod silným (zejména syntaktickým) vlivem latiny a je až na ojedinělé výjimky, např. P. Chelčického, dílem pouze „filologický“ (tj. latinsky či v latině) vzdělaných tvůrců či překladatelů. Nelze tedy předpokládat, že materiál, který máme k dispozici, nabízí stejně pestré škálu možností pro výzkum aktuálního členění, jako by nám umožnila analýza stavu v současném jazyce. Jelikož výsledky, kterých těmito omezeními prostředky dosáhneme, jsou jen probabilitní, nejednoznačné,¹⁹⁸ rozhodli jsme se rezignovat v tomto případě na přehledy frekvencí analyzovaných fenoménů aktuálního členění ve zkoumaných textech.

Velkou slabinou výzkumu aktuálního členění ve staročeské NP je to, že ani v nové češtině (pokud je nám známo) nemáme k dispozici podrobnější analýzy souvislosti slovosledu NP a aktuálního větného členění. Jak jsme již vyložili v kapitole 2 *Slovosled, základní slovosledná typologie, slovosledné pozice*, analýzu aktuálního členění zakládáme na české tradici, jak je demonstrována v MČ 3 a PMČ, nadto přihlížíme k poznatkům dalších autorů (Sgall – Hajičová – Buráňová 1980; Firbas 1971; 2010; 2013 a Svoboda 1989). Při analýze aktuálního členění větného používáme testů formulovaných pro vývoj češtiny Š. Zikánovou (2009, s. 39–44) a shrnutých P. Koskem (2011, s. 18–20).

V našem výzkumu jsme rezignovali na rozbor slovosledu posesiv v závislosti na tematicnosti/rematicnosti celé NP. Nezkoumáme tedy relaci mezi relativní pozicí posesiva a tematickým či rematickým statutem fráze, v níž se pronominální posesivum nachází. Tento případ je demonstrován v dokladu (14), kde fráze *svého pláště vlastního* je rematická, zatímco jmenná skupina ve druhé klauzi referující k entitě již v textu zmíněné *ten plášť toho člověka* tematická. Domníváme se totiž, že „tematicnost/rematicnost“ celé NP slovosled jejích rozvíjejících složek zásadním způsobem neovlivňuje, kromě toho to dosvědčují i naše předběžné výzkumy (viz Navrátilová 2013). V naší analýze se tedy zabýváme pouze rozlišením tematicko-rematického nexu uvnitř jmenné fráze – tuto situaci demonstruje doklad (15), kde řídicí substantivum *chrám* je rématem klauze *on v nich přebývá jako v chrámu*,

198 Navzdory tomu nelze říci, že by analýza slovosledných vlastností jistě jednotky syntaktické struktury věty ve starší době byla neproduktivní, nebo snad nemožná – přínos takového výzkumu ukázala ve své knize Š. Zikánová (2009).

zatímco v následující klauzi, v níž je výraz zopakován, je vlastním rématem fráze posesivum *jeho*.

- (14) *Kterýžto hospodář pójčil jemu **svého pláště vlastnieho**, aby se prikryl. I bieše **ten plášť toho človeka** veľmi drahý.* PovOl 255v
- (15) *V lidech jest milovný; neb jest jich Bóh a oni sú jeho lid, on v nich přebývá jako v **chrámu** a oni sú **jeho chrám**.* HusDcerkaH 213v

Již výše jsme uvedli, že posesivní zájmena mají zpravidla v NP status tématu. Toto tvrzení v zásadě demonstrují i naše doklady, z nichž převážnou většinu tvoří tematická posesiva (srov. např. doklad (16), (17), (18)).

- (16) *Pak se z té krve učinie tři kulky, z jedné bude hlava a z druhé srdce a z třetie pupek. A to se stane ve 12 dnech, pak v 18 dnech působí se obličej a všecko tělo a ihned se počne hýbati v 45 dnech **od svého počtie**.* LékŽen 3v
- (17) *I řekl: „Ač sem zajisté slíbil na své smrti, že se chci zdržeti od hříechuov a přichopiti se věci spasitedlných, i řeklo mi **mé svědomie** {...}“* PovOl 266r
- (18) a. *„Proč **tvouji učedlníci** přestupují ustavenie starších, že neumyjíc **svú rukú, chléb jédie**?“* BiblDrážď, Mt 15,2
 b. *„Quare **discipuli tui** transgrediuntur traditionem seniorum? Non enim lavant **manus suas, cum panem manducant**?“* Vulg ibid.

Rozpoznání tematicko-rematického nexu uvnitř NP je velmi nesnadné, obzvlášť obtížné je pak vymezení její rematické části. Přesto však existují jisté případy, kdy lze rematický status posesiva poměrně dobře rozpoznat.¹⁹⁹ Jedná se zejména o doklady s kontrastem, u nichž, jak je možno se přesvědčit z níže uvedených dokladů (19), (20), (21), (22), (23), (24), (25), je rematický status posesiva zjevný. Ve staré češtině²⁰⁰ je sice možno při kontrastu posesivum umístit do antepozice (viz doklady (20), (26) b.) i postpozice (viz doklad (26) c.), lze však vypožorovat jistou tendenci umístit jedno z kontrastivních posesiv do prenominální pozice a naproti tomu druhé do pozice postnominální, srov. např. doklady (21), (22), (23), (24).

- (19) *Onť **bez našie, milosti** móż dobře býti, ale my nemóžem **bez jeho, milosti** býti dobře; aneb jeho nemilujíc, zle by nám bylo.* ŠtítSvátA 18v
- (20) a. *A tak ztrativši se sama **sobě, své vlasti i svým, lidem**, a ona tě navrátila **tobě, zase, tvému, kraji i tvým, známým** s velikú ctí a sbožím velikým.* TrojK 85v
 b. *Destituit enim **se ipsam et suis** et te restituit **tibi et tuis**.* HDT III, 24

199 Mimo uvedené doklady s kontrastem se jedná zejména o doklady s interponovaným výrazem, který často v klauzi nebo v samotné frázi plní funkci rematicizátoru. O tom bude ještě více pojednáno v kapitole 12 *Distantní pozice rozvíjejících členů NP (interpozice)*.

200 Obdobně jako v češtině moderní.

- (21) *A těm ne **svú**_i vinú, ale vinnú **jich**_j, položen jest Spasitel v padenie, že jsú viery pravé nepřijeli.* ŠtítSvátA 157 (VWSTB)
- (22) *Třetie řekl: Neuzřím li ran hřebíkových **v rukú jeho**_i, a nesáhnú li **svú**_j **rukú** v bok jeho, neuvěřím.* ŠtítSvátA 13r
- (23) *Lekalať se jest ona té příhody, jenž ji slýchala, kdežto ona krásná Medea žena, jenž jsúc pannú ještě toho krále Lamedonta, hned Jazonově, toho mládence, řeči svěřivši, **jeho**_i **vóli** přidavši **vóli svú**_j, {...}TkadIB 29r*
- (24) *Neb die Kristus: Zachováte li přikázanie má, ostanete **v milování mém**_j, jakož i já přikázanie Otce svého zachoval sem a přebývám **v jeho**_j **milování**.* HusDcerkaH 226v

Ojedinele nastává změna relativní pozice posesivních zájmen vůči dominujícím substantivům v případě, že v kontrastu stojí samotná řídicí jména frází (viz doklad (25)). V uvedeném dokladu je změna pozice posesivního zájmena (antepozice *jeho žena* → postpozice *sestra jeho*) pravděpodobně vyvolána snahou umístit do iniciální pozice NP prvek, který je z hlediska aktuálního členění informačně nejvíce dynamický a na němž je rovněž umístěno IC. Jak je zřejmé ze srovnání s latinskou verzí, tento slovosled nemá oporu v latinské předloze.

- (25) a. *Jehož když tázali mužie toho města **o jeho ženě**, odpověděl jim, řka, že jest **sestra, jeho**, nebo se jest bál pověděti, že **jeho žena** byla, aby jeho nezabili pro ni, že jest byla krásná.* BiblMlyn, Gn 26,6–7
- b. *Qui cum interrogaretur a viris loci illius super **uxore sua**, respondit: **Soror mea** est: timuerat enim confiteri quod sibi esset sociata **coniugio**, reputans ne forte interficerent eum propter illius pulchritudinem.* Vulg ibid.

Mimo to je v jednotlivých překladech Matoušova evangelia doložen případ přemísťování posesiv v NP, která jsou postavena do protikladu (viz doklady (26) a., b., c.).

- (26) a. *I neuvoď nás v pokušenie, ale vysvuobod' nás ote zlého. Amen. Nebo odpustíte-li lidem **jich**_i **hříechy**, odpustí i vám otec váš nebeský **viny vašě**_j.* BiblDražď, Mt 6,13–14
- b. *A neuvoď nás v pokušenie, ale zbav ny ot zlého. Nebo odpustíte-li lidem **jich**_i **viny**, odpustí vám také váš otec nebeský **vašě**_j **viny**.* BiblOl ibid.
- c. *I neuvoď nás v pokušenie, ale zbav nás od zlého, amen. Neb ač odpustíte lidem **hříechy jich**_j, odpustí i vám otec nebeský **hříechy vašě**_j.* BiblMlyn ibid.
- d. *Et ne inducas nos in temptationem, sed libera nos a malo. Si enim dimiseritis hominibus **peccata eorum**, dimittet et vobis Pater vester caelestis **delicta vestra**.* Vulg ibid.

Zatímco v nejstarším biblickém překladu (*Bibli drážďanské*) slovosled posesiva v kontrastu koresponduje s hlavní tendencí, kterou jsme pro tato zájmena nastínil, v *Bibli olomoucké* obě posesiva zaujímají pozici před dominujícím jménem fráze. Vedle toho v překladu druhé staročeské redakce (*Bibli mlynářčině*) stojí naopak obě kontrastivní posesiva v postpozici (to je nepochybně v souladu s dominující postpozicí rozvíjejících členů v biblických překladech druhé staročeské redakce). Tento doklad by (mimo jiné) mohl rovněž podporovat domněnku, že se nejstarší překlad evangelií oproti svým pozdějším verzím nejvíce blíží stavu mluvené češtiny 14. století (srov. Kyas 1971, s. 39).

V některých případech (zde demonstrováno dokladem (27)) změna slovosledu reflexivního posesiva *svůj* referujícího ke dvěma různým podmětovým subjektům může napomoci odlišení těchto dvou subjektů, přičemž (jak je zřejmé z dokladu (27) b.) ani v tomto případě nemá slovosled uvedených frází oporu v latinské předloze.

- (27) a. A král_i to vida, také udatně svým_i kopím hna proti němu, a tak oba, koňské boky ukrutně svierajíce, náramným během se sběžešta. Ale rytieři Nestorovi kopie krále Lamendonta mečmi svedechu, takže se Nestora chybi. Ale Nestor_j, kopím svým_j, na štít králův silně uhodiv, na dvě jej rozrazi. TrojK 90r
 b. Laumedon autem rex lancee quem gerebat in manu in Nestorem astam fregit nisi fidelium armorum tuitio illum conseruasset illesum. Sed non sic Laumedontem regem Nestor petiit asta sua. Nam ipsam in regem ipsum viriliter impellendo scutum eius binas disiunxit in partes. HDT III, 38–39

Mimo to se objevují doklady postponovaného posesiva, které se ve své frázi vyznačuje nejnižší výpovědní dynamičností. To demonstrují např. doklady s apozicí, v nichž posesivum převážně následuje za řídícím jménem v apozici, srov. např. následující doklad (28).

- (28) a. A když sváza Izáka, [syna svého], vloži jej na oltář, na tu hraničku dřev. Bibl-Mlyn, Gn 22,9
 b. Cumque conlligasset Isaac, [filium suum], posuit eum in altare super struem lignorum. Vulg ibid.

I v tomto případě však nelze jednoznačně určit, že posesivum s nízkou výpovědní dynamičností je vždy postnominální. Např. frekventovaná postpozice posesiva v NP s apozicí se často objevuje v překladových památkách, a může tedy pouze reflektovat slovosledný vliv latiny (bez ohledu na jeho výpovědní dynamičnost), jak názorně demonstruje doklad (28) a., b.²⁰¹

201 O tom více viz kapitolu 10 *Apozice, koordinace*.

11.3 Formální znaky analyzovaných prozaických textů a jejich podíl na slovosledu NP

Vzhledem k tomu, že zdrojem našeho výzkumu je jazyk literární produkce, lze očekávat, že se (zejména v textech vysokého stylu, resp. v textech usilujících o vysokou uměleckou náročnost) ve slovosledu posesivních zájmen promítnou jisté znaky typické pro umělecký styl zkoumaného období. Velká část produkce 14. a 15. století se vyznačuje vysokou jazykovou kulturou, přičemž s jistým zjednodušením lze říci, že prostředky tehdejšího latinského stylu jsou do značné míry reflektovány i v původní české literární tvorbě (viz např. Havránek 1966; Nechutová 2002, s. 118). Pro latinskou i českou prozaickou tvorbu je v souladu se zásadami latinské středověké rétoriky²⁰² zejména příznačné frekventované využívání rozmanitých figur. Škála užívaných prostředků, jejichž prostřednictvím bylo dosahováno větší umělecké působivosti díla, je poměrně pestrá, nicméně pro náš výzkum jsou relevantní pouze ty prostředky, které se nějakým způsobem dotýkají slovosledu. V analyzovaném materiálu byly zaznamenány zejména figury založené na kumulování syntaktických struktur (paralelismus, opakování, chiasmus) či figury podléající se na větší zvukové působivosti textu (rytmizace, aliterace).

11.3.1 Figury vzniklé kumulováním syntaktických struktur

11.3.1.1 *Paralelismus*

V analyzovaném korpusu textů jsme zaznamenali případy takových NP, jejichž slovosled určitým způsobem podléhá tendenci k paralelní výstavbě klauzí. O tomto fenoménu objevujícím se v textech starších vývojových fází češtiny se zmiňuje Š. Zikánová (2009, s. 80–84), která ve své monografii zjišťuje, že se v klauzích s paralelní výstavbou objevuje určitá tendence umístit sloveso do finální pozice klauze, což je podle autorky motivováno zejména zvukovou výstavbou textu (slovesa ve finálních pozicích podléhají rytmizaci, jejich zakončení často vytváří gramatické rýmy a tím dochází z hlediska zvukové stránky k lepšímu textovému propojení).

V případě NP lze v určitém směru vysledovat obdobnou tendenci, o níž hovoří Š. Zikánová (ibid.) – v analyzovaném korpusu textů se objevují případy, kdy se do stejných klauzálních pozic umísťují NP s paralelní výstavbou (své rozvíjející členy tedy jednotlivé fráze řetězí identicky) – tato tendence je doložena následujícími příklady (29), (30), (31), (32), (33).

202 Středověká rétorika veskrze navazovala na antickou rétoriku, a to zejména na Ciceronův spis *De inventione*, na anonymní *Rhetorica ad Herennium* a na Quintilianovo dílo *Institutio oratoria* (více viz např. Nechutová 2002, s. 120).

- (29) *Ā tvé kněhy sú jako malá jamka těch velikých nesnadností zdržeti ā tvój rozum jest jako malá lžíčka z tajnice Božie nabierati.* PovOl 276v
- (30) *Ā jednu svú urozenú priateľkyni jemu dal za manželku ā jeden svój hrad dal jemu miesto věna.* PovOl 274v
- (31) *Čas zisku jeho Váhana, od polu záríje do polu října. Má mieti své dobré od krále neb od mocného pána. Čas jeho bratří Ščiropeň, od polu října do polu listopada. Tento měsíc jest jemu dobrý ke všem činóm. Čas otce jeho Střelokol, od polu listopada do polu prosince. Tento měsíc bude jemu vážný, totiž těžký. Čas dětí jeho Kozorožec, od polu prosince do polu ledna.* Hvězd 33r
- (32) a. *Kamžkoli pójdeš, pójdu, kdež přebývati budeš, i já spolu budu přebývati. Lid tvój lid mój a bōh tvój bōh mój.* BiblKladr, Ru 1,16 (VWSTB)
 b. *Quocumque enim perrexeris, pergam, et ubi morata fueris, et ego pariter morabor. Populus tuus populus meus, et Deus tuus Deus meus.* Vulg ibid.
- (33) *Onť bez naší milosti muož býti dobře, ale my nemōžem bez jeho milosti býti dobře; aneb jeho nemilujíc, zle by nám bylo.* ŠtítSvátA 18v

Zcela osobitým a specifickým textem s hojnými doklady opakování obdobně vystavěných NP je staročeský *Tkadleček*. Jak dokládá např. G. Heidenreichová (1937), jedním z nejpodstatnějších a nejvýraznějších rysů této skladby je právě trojčlennost slovních spojení.²⁰³ V případě stavby NP má tato trojčlennost za následek opakování téhož stejně umístěného (zpravidla prenominálního) posesiva, což demonstruje např. doklad (34) – po třech shodně vystavěných NP (o rovněž celkovém počtu tří komponentů včetně řídicího jména) následují dvě identicky uspořádané NP s koordinační skupinou a v závěru je pak opět zopakována fráze prvního typu, která celý celek uzavírá.

- (34) *Tě, nestydlivé Nešťestie, ty protivníku a zrádce všeho stvoření božieho, tvá zlá vuoľe, tvá zlá mysl, tvé zlé myšlenie, tvé zlé tajné a falešné pokušenie, tvé zlé a nelítostivé dielo, tvoji hanební skutkové tě samo utratie, tě samo v nic obrátie!* TkadlB 2r

11.3.1.2 Opakování

Opakování bylo (obdobně jako paralelismus) velmi oblíbenou figurou již v dobách antického řečnictví a stejně tak bylo hojně užíváno i ve středověkých prozaických

²⁰³ Jedná se pravděpodobně o vliv latinské středověké rétoriky, která si tento způsob výstavby odnáší jako dědictví rétoriky pozdněantické. V českém prostředí trojčlennost slovního, případně větného spojení patří k nejvýraznějším rysům listin vznikuvších v prostředí české dvorské kanceláře lucemburské (a to listin psaných německy i česky). Obdobný způsob výstavby je užit i v německém pretextu, na rozdíl od *Tkadlečka* se zde však na místo trojčlenných slovních spojení mnohem výrazněji využívá trojčlenného spojení vět (Heidenreichová ibid.).

textech. Opakování slouží zejména ke zdůraznění významu opakovaného výrazu a k větší zvukové působivosti mluveného projevu. Zahrnuje přitom širokou škálu možností, jakým způsobem se může realizovat: opakují se např. slova stejně/obdobně znějící, slova se stejným kořenem či morfologickou charakteristikou apod. Pro náš výzkum jsou relevantní ovšem pouze ty případy, kdy se opakují identické NP (z hlediska syntaktické i lexikální výstavby). Ve zkoumaném korpusu jsme našli několik případů tohoto typu – viz doklady (35), (36), opět organizovaných na triadickém principu.

- (35) *Ó nevymluvné divnosti v takém spojení jednoty bytí božství a člověčství, ež dieme pro tu jednotu spojenie toho: Bóh se narodil, Bóh trpěl, Bóh umřel, ano j' to jen v člověčství bylo! A opět dieme: Kristus **svú mocí** vstal, **svú mocí** v nebe vstúpil, **svú mocí** divy činil a jest roven Bohu Otcí, ano j' to jen podlé božstvie jeho! ŠtítSvátA 22v*
- (36) a. *Mnozí rku mi v onen den: „Pane, pane, však smy **ve jméno tvé** prorokovali a **ve jménu tvém** diábly smy vymietali a **ve jménu tvém** smy mocí mnohé činili.“* BiblMlyn, Mt 7,22
- b. *Multi dicent mihi in illa die: „Domine, Domine, nonne **in tuo nomine** prophetavimus, et **in tuo nomine** daemonia eiecimus, et **in tuo nomine** virtutes multas fecimus?“* Vulg ibid.

11.3.1.3 Chiasmus

Další figurou zaznamenanou v analyzovaném materiálu je chiasmus, který, jak je všeobecně známo (např. Vlašín et al. 1977, s. 144; Žilka 1984, s. 117), spočívá v kombinaci paralelní výstavby s inverzním slovosledem (lze jej rovněž znázornit strukturou AB B´A´).²⁰⁴

- (37) *Neb jakož die svatý Bernhart opět: Časté navštevovanie, když tétéž člověka Bóh **svú milostí** navštevuje a člověk Boha **modlitvú svú**, učíní člověku známost Boha {...}* ŠtítSvátA 7r
- (38) a. *„Protož každý, jenž mě vyzná před lidmi, vyznám já jej také i **před otcém mým**, jenž jest na nebesiech. Ale ktož mne zapří před lidmi, zapřím já jeho také **před svým otcém**, jenž jest na nebesiech.“* BiblOl, Mt 10,32–33
- b. *Omnis ergo qui confitebitur me coram hominibus, confitebor et ego eum **coram Patre meo**, qui est in caelis; qui autem negaverit me coram hominibus, negabo et ego eum **coram Patre meo**, qui est in caelis.* Vulg ibid.
- (39) a. *„Vezměte břiemě neb jho mé na se a učte se ote mne, neb jsem tichý a pokorného*

204 Není asi potřeba připomínat, že název je odvozen od grafické podoby této figury připomínající literu z řecké alfabety – χ.

11.3 Formální znaky analyzovaných prozaických textů a jejich podíl na slovosledu NP

*srdcě, i naleznete otpočinitie svým duším. Nebo **mé jho** sladké jest a **břiemě mé** lehké.“* BiblOI, Mt 11,29–30

b. „*Tollite iugum meum super vos et discite a me, quia mitis sum et humilis corde, et invenietis requiem animabus vestris. **Iugum enim meum** suave est et **onus meum** leve est.*“ Vulg ibid.

- (40) *Kterak pak chceš **svým smyslem** koho kam vésti a jinému **smyslem svým** panovati, jakož s se k tomu vedl a ještě vedeš, a ty jeho sám požívati neumieš?* TkadIB 6v

Například uvedené doklady (38), (39) je možno graficky znázornit tímto způsobem (38)´, (39)´:

(38)´
{...} *jenž mě vyzná před lidmi, vyznám já jej také i **před otcem mým**, jenž jest na nebesiech.*

*Ale ktož mne zapří před lidmi, zapřím já jeho také **před svým otcem**, jenž jest na nebesiech.*
(39)´

*Nebo **mé jho** sladké jest*

*a **břiemě mé** lehké (jest).*

Využití chiasmu má za následek stylistickou disimilaci textu, která ústí v proměnu slovosledu identických NP vyskytujících se v těsné textové blízkosti, a představuje tak svou podstatou zcela opačný případ paralelní výstavby či opakování identických frází, jež naopak kumulují NP se shodným slovosledem.

11.3.2 Figury zvukové

11.3.2.1 Rytmizace

Jak bylo již výše řečeno, rytmizace je velmi důležitým prostředkem podléjícím se na výstavbě středověkých prozaických textů.²⁰⁵ Jeden z vůbec nejpodstatnějších znaků rytmizace spočívá v tom, že rytmicí podléhají zejména samotné závěry klauzí, tzv. klauzule. Pro naši práci tato skutečnost nabývá poměrně silného významu, neboť uzpůsobení jmenných frází objevujících se ve finální pozici klauze těmto rytmicí završeným závěrům by mohlo mít za následek změnu pozice rozvíjejících členů

²⁰⁵ Podrobněji se o rytmicí zmiňuje J. Nechutová, která mj. uvádí (2002, s. 119), že sledování výskytu kurzu je pro literární historiky jedním z nejvýznamnějších vodítek pro řešení otázek pravosti rukopisů, otázek autorství a datování prozaických památek z období středověku. Na význam zkoumání rytmicí pro textovou kritiku upozornil ve své studii z roku 1881 *Étude sur le rythme des bulles pontificales* již Noël Valois, který vůbec první zahájil novodobé vědecké studium kurzu. Podrobněji o těchto průkopnických počátcích i dalším vývoji zkoumání rytmicí završených závěrů pojednává J. Ludvíkovský ve svém článku z roku 1951 *Rytmicí klauzule Kristiánovy legendy a otázka jejího datování*, kde se mj. snaží zejména postihnout hlavní principy rytmicí uplatňující se ve středověké latinské próze.

vůči řídicímu jménu na základě počtu slabik obou (nebo i více složek) NP. Z této skutečnosti pak vyplývá, že slovosled posesivních zájmen v NP objevujících se ve finální pozici klauze by snad mohl být (samozřejmě pouze v těch typech textů, které jsou rytmizovány) řízen i jinými principy, než je tomu v jiných klauzálních pozicích. Velkou slabinou této hypotézy je ovšem skutečnost, že se v závěrech klauzí velmi často ocitají elementy větné struktury s identickým počtem slabik. V těchto případech sice lze o rytmizaci uvažovat, nelze ale uvažovat o vlivu rytmizace na slovosled dané NP. A právě vzhledem k četným případům, kdy v rytmizované klauzuli stojí NP se stejným počtem slabik řídicího i dominovaného členu, je výzkum rytmizace již natolik hypotetický, že z něj není možno vyvozovat obecné závěry. Vzhledem k tomu, že naším výzkumem (omezeným jen na velmi úzké téma a postihujícím tak jen velmi malou textovou množinu z celého korpusu stč. textů) není možno spolehlivě sledovat přítomnost/absenci rytmizace, uvažujeme o rytmizaci pouze v případech, kdy je v daném textu nadto podpořena četným výskytem gramatických rýmů (viz např. doklady (47), (48), (49)), či v případech, kdy je obecně známo, že daný text je rytmizován, jak je tomu například u staročeského textu *Tkadleček* (viz např. Hrabák 1964, s. 54–58; Heidenreichová 1937), v díle Jana Husa (Flajšhans 1925; Havránek 1966), Tomáše Štítného (Menšík 1945), ve staročeském *Životě Krista Pána* (Stluka 2006, s. XXIX). Vzhledem k uvedené hypotetičnosti vlivu rytmizace na slovosled NP ani v těchto případech neuvádíme kvantitativní vyjádření (v budoucnu by bylo vhodné podrobit toto téma analýze metodami kvantitativní lingvistiky, jak to např. učinili Čech, Popescu a Altmann {2014, s. 98–107} s analýzou eufonie).

Z pozorování jednotlivých analyzovaných textů vyplývá, že rytmizace je ve zkoumaném období spíše fenoménem, který soudobí autoři chápou jako nepřírozený, umělý prostředek ozvláštňení prozaického textu, k němuž se uchylují jen ve výjimečných případech – zpravidla se jedná o texty s náročnou uměleckou výstavbou (např. již zmíněný *Tkadleček*) či o texty s latinským pretextem (*Olomoucké povídky*, *Gesta Romanorum*).

V analyzovaných textech jsme identifikovali tři základní schémata rytmizovaných závěrů: 1. **cursus velox** (| áaa | áa | | áa |) (doklady (41), (42)), 2. **cursus planus** (| áaa | áa |) (doklad (43)), 3. **cursus tardus** (| áaa | áaa |) (doklady (44), (45)). Nejvyšší frekvenci výskytu jednotlivých typů rytmizovaných klauzulí jsme zaznamenali u typu *cursus velox*, což by mohlo být jistým svědectvím skutečnosti, že tento rytmizovaný závěr byl středověkými prozaiky pokládán za nejvytříbenější a nejelegantnější typ zakončení větného či souvětňného celku (viz např. Ludvíkovský 1951). Nízký počet dokladů jsme naopak zaznamenali pro *cursus planus* (viz již zmíněný doklad (43)). Uvažovat o rytmizovaném závěru v případě *cursus trispondaicus* rovněž lze, jak demonstruje například doklad (46). Ovšem vzhledem ke shodě v počtu slabik výrazu dominujícího a výrazu modifikujícího se tímto typem klauzule dále nezabýváme.

- (41) *To uslyšev ciesař, pláče i poče se bítí pěstí v prsi své a úpěti **na své hřiechy**.* PovOI 270v
- (42) *„Pane, ty si ten, kterýž si všem kněžím dal moc rozvázati i svázati. Protož tobě se zpoviedám **mého hřiechu**.“* PovOI 273v
- (43) *Jížto Pán Buoh z té škríně, v nížto jest kněz to duostojné tělo Božie nesl, řekl jest: „Odpúštějíť se tobě **hřiechové tvoji**.“* PovOI 251v
- (44) a. *A tak rozum můj mě k tomu vede, abych jemu v jeho chudobě pomáhal. A protož na každý den musím dva peníze mieti, abych jemu dal **na jeho potřebě**.* GestaM 34r
b. {...} *unde racio dictat, quod ei subveniam in sua paupertate, et ideo omni die duos denarios ei trado.* GR 358,6–8
- (45) *Tehdy když mládenec napřed na věži jide, a ta ctná královna, zamekši věži po něm, vrátil se **do svého přiebytku**.* PovOI 268r
- (46) *Tehdy on zaplakav, kterak bieše učinil, vše na se vyznal. Uslyšev to ten bratr jeho, násilně se velmi leče, želeje tak přešlechtné panie zatracenie více nežli **syna svého smrti**.* PovOI 270v
- (47) *Můj žádny bratře, tvá ciesařová nešlechtná, jakož jest měla vuoli s jedniem, takež i s druhým, a chtěla, abych já takež s ní učinil, neb jest s ní každý svú vuoli **měl**, ktož jedině **chtěl**, jakž si ty **odjel**.* PovOI 268v
- (48) *Tuto se píše o jednom rytieři, ješto s svú vlastní sestru **přebýval** a potom se **zpviedal**.* PovOI 266r
- (49) *Slyš uchem, viz rozumem a přichyl volí ucho své pilně, aby slyšiec **rozuměla**, rozumějíc toho, co bude psáno, **pilna byla**, a jsúc pilna, aby **naplnila**, naplniec odplatu věčnú **vzala** a s chotem svým Ježíšem, pravým Bohem a pravým člověkem, **přebývala**, jenž jest panenstvie zvelebil nad jiné stavy, ráčiv se z čisté panny **uroditi** a panicem čistým **býti**, aby nám i panicstva i panenstvie **potvrdil** a nad jiné stavy **zvelebil** a **povýšil**.* HusDcerkaH 213r

Mimo uvedené klauzule se (v širším okruhu analyzovaných textů) objevuje určitá tendence umístit do finální pozice jednoslabičný tvar posesivního zájmena, jak demonstrují doklady (50), (51), (52), (53), (54). Tento způsob zakončení může mít v zásadě trojí interpretaci: 1. jednoslabičný tvar posesivního zájmena je plně přízvučný, a může tak obsadit poslední přízvučnou pozici v klauzi (oxytonické zakončení); 2. jednoslabičná forma je klitická, ale ze stylových důvodů je umístěna do finální pozice (stylově motivované postavení enklitik, které porušuje rytmická pravidla jejich slovosledu, pozoruje ve starší češtině Kosek 2011); 3. jedná se pouze o syntaktický vliv latinských pretextů. Shromážděný materiál bohužel nenabízí spolehlivé posouzení těchto možností, a tak je nutno spolehnout se, že odpověď na tuto otázku snad zohlední budoucí výzkum slovosledu posesiv.

Umístění jednoslabičných forem posesivních zájmen do finální pozice klauze je poměrně frekventovaným jevem v biblických textech, ovšem vzhledem k převládající postpozici posesiv jako rozvíjejícího členu NP i v jiných klauzálních pozicích

je otázkou, zda se v těchto případech jedná o rytmizaci, či spíše jen o doslovné kopírování latinských postponovaných forem (viz doklady (53), (54)).

- (50) *Málo sem pověděl o něm; neb málo umiem. Neb ani jest ho mé oko vidělo, ani ucho slyšalo, ani na mé srdce plně ustúpilo to, což jest pán Bóh připravil **milovníkóm szým**.* HusDcerkaH 226r
- (51) *A když přijide do toho kostela, pad na zemi i vece: „Ó, milá panno Maria, smiluj se nad **ohavnú smrtí mů!**“* PovOl 274r
- (52) a. *Však ty víš, že ven z svého království s jejím návodem byls mě vysadil. Protož odtomnost má nebo nebylost byla jest **příčina bolesti macechy mé**. A protož nechci jí lékařství dáti.* GestaM 3r
 b. *Bene constat vobis, quod me extra regnum expulisti propter eius suggestionem; unde mea ausencia fuit causa vestri doloris ac infirmitatis, et mea presencia est **causa doloris et infirmitatis regine**, et ideo dolo eam curare, sed ab ea recedere.* GR 112,27–31
- (53) a. *I vece Lamech svýma ženama dřieve řečenýma, Ade a Selle: „Slyšte hlas můj, ženě Lamechově, a pozorujte **slov mých**. Zabil sem člověka na mů jiezvu a mládenečka v **hněvě mém**.“* BiblMlyn, Gn 4,23
 b. *Dixitque Lamech uxoris suis Adae et Sellae audite vocem meam uxores Lamech auscultate sermonem meum quoniam occidi virum in vulnus meum et adulescentulum **in livorem meum**.* Vulg ibid.
- (54) a. *Já sem obohatil Abrama kromě toho, což sú mlazší jedli, a dielóv mužóv, ješto sú šli se mnú. Aner, Eschol a Mambre, tiť poberú **čiesti své**.* BiblMlyn, Gn 14,23–24
 b. *Ego ditavi Abram exceptis his quae comederunt iuvenes et partibus virorum qui venerunt mecum. Aner, Eschol et Mambre isti accipient **partes suas**.* Vulg ibid.

11.3.2.2 Aliterace

V případě aliterace se můžeme v zásadě setkat se dvěma případy: v prvním případě se jedná o shodné iniciální počátky klauzí (tj. výrazy v iniciální pozici klauze začínají na stejný foném), to demonstruje např. doklad (55), ve druhém případě se pak jedná o tzv. slovní aliteraci (termín viz Heidenreichová 1937), kdy se za sebou řetězí slova se stejným iniciálním fonémem (viz např. doklady (56), (57)).

- (55) *A hřiechové jako by řekli: Ty si nás činila, **tvoji skutkové** jsme, tebe se nepustíme, s tebú budeme vždy.* HusDcerkaH 216r
- (56) a. *Jemuž Jason vece: „Prosímť, velebný králi, počnavadž **mé mně meškánie zde** velíku tesknost přivodí, protožť žádám, ačť jest tvé k tomu přieznivé povolenie, mně se o zlaté rúno bojovně pokusiti.“* TrojK 86v
 b. *Cui Iason sic intulit: „Queso, domine, ut, cum **mora sit michi amodo** nimum*

tediosa, vellem, si placet, de vestre voluntatis licentia ad aurei velleris bellicosa discrimina me conferre.“ HDT III, 27

- (57) *Ej, blaze té mateři, ješto tě tolik štěbetati učila, miehodiek tomu mistru, ač s ho měl, ještoť jest k té rozšafnosti a k **tě tvé tiché a krotké řeči** přivedl!* TkadlB 3v

Vliv aliterace na slovosled NP je jen velmi slabý a je vázán jen na několik ojedinělých případů. Navíc, jak je patrné například z dokladů (56), (57), často i aliterace zasahující NP nemusejí slovosled této fráze vůbec ovlivnit.

11.4 Shrnutí

Výzkum realizovaný v předložené kapitole ukázal následující výsledky:

1. Ve staré češtině je možno vypořadovat jisté diference ve slovosledu krátkých a dlouhých forem posesivních zájmen. Zdrojem těchto slovosledných odlišností je pravděpodobně skutečnost, že jednoslabičné formy posesiv mohou ve staré češtině za jistých okolností získávat status klitik: důležitým argumentem pro toto tvrzení jsou a) elementární statistické rozdíly ve frekvenci prenominální pozice u krátkých jednoslabičných forem, b) odlišné slovosledné chování zájmena *jich* na jedné straně a dvojslabičných zájmen *jeho* a *jejie* na straně druhé. Skutečnost, že se jednoslabičný tvar posesiva *jich* dominantně objevuje v prenominální pozici – oproti ostatním zájmenům 3. osoby, nasvědčuje tomu, že mezi krátkou formou zájmena a jeho umístěním do prenominální pozice existuje ve staré češtině velmi silná relace.

2. Výzkum podílu aktuálního členění na slovosled NP je vzhledem k omezeným poznávacím možnostem historické jazykovědy limitovaný. Vymezení, zda relativní pozice posesiva je motivována rematicností celé fráze, příp. samotného posesiva, či se jedná o nápodobu latinské konstrukce nebo převzetí *ad verbum*, je vzhledem k nepůvodnosti většiny textů téměř nemožné. Spolehlivější zjištění přináší jen průzkum slovosledu dokladů s kontrastem – ve staré češtině (obdobně jako v češtině moderní) lze vypořadovat jistou tendenci umísťovat jeden z rozvíjejících prvků fráze postavených do kontrastu do jiné pozice než druhý.

3. Jak je z výše uvedeného výkladu zřejmé, slovosled NP ve staré češtině je určitou měrou ovlivněn i způsobem výstavby středověkých prozaických textů. Zejména v textech usilujících o jistou jazykovou exkluzivnost (bible, *Tkadleček*, texty Jana Husa, Tomáše Štítného, překladové texty krásné prózy *Trojánská kronika* a *Olomoucké povídky*) se objevují tvárné prostředky přejaté z dobových rétorik. Tato slovosledná schémata převážně (s výjimkou rytmizace) nemají oporu ve svých cizojazyčných pretextech.